

کتاب‌شناسی معماری و شهرسازی ایران

محمد رضا ریاضی‌کشه

منابع و مآخذ معماری و شهرسازی در دوره اسلامی :
نوشته حاضر کوششی است مقدماتی در موضوع معرفی منابع و مآخذ معماری و شهرسازی براساس متون دوره اسلامی تا آغاز عصر قاجار .

در ابتدا تذکر این نکته ضروری به نظر می‌رسد که در میان نوشته‌های مولفین دوره اسلامی کمتر کتابی وجود دارد که به طور مستقل و امروزی به موضوع علم معماری و شهرسازی پرداخته باشد . بلکه هر مولفی بنا به ضرورتی در میان گفتارهای خود به این موضوع پرداخته است . در نتیجه برای معرفی کتب مورد نظر بایستی آثار نویسندگان مختلف با موضوعات گوناگون مورد بررسی قرار گیرد و از میان اوراق آنها مواد مورد نظر استخراج گردد ، این نیز ناشی از این امر است که در مدارس و حوزه‌های علمی دوره اسلامی برای طالبان علم انواع دانشها تدریس می‌شد و هر طالب علمی نیز می‌بایست بنا به ضرورت‌های جامعه عصر خود انواع دانشها را فرا گیرد تا بتواند در جامعه‌ای بی‌ثبات ادامه حیات دهد . در این رهگذر است که هر عالمی هم ادیب است ، هم مورخ ، هم طبیب ، هم شاعر ، هم منجم . هم ریاضی‌دان و هم مهندس . پس ناگزیر باید کلیه آثار مولفین کتب ریاضی ، دانش‌نامه‌ها ، تاریخ جغرافیا ، ادبی ، وقف‌نامه‌ها ، متون فقهی و غیره مطالعه شود تا بتوان مواد لازم را از آنها استخراج کرد .

در مورد علم معماری البته نه به مفهوم امروزی آن باید گفت ، این علم تحت نام و شعبات مختلف چون حیل هندسی (علم معماری و ساختمان) ، ائقال ، حیل ، هندسه ، مناظر و مرایا در طی دوره اسلامی در حوزه‌ها و مدارس رسمی تدریس می‌شد و اعتباری همانند سایر علوم داشت و استناد آن طبقه‌بندی‌هایی است که توسط ابونصر فارابی ، ابن‌سینا ، امام محمد غزالی ، ابن‌خلدون و ابن‌رشد در طی قرن‌های مختلف برای علوم صورت گرفته است و آنها این دانش را جزء علم تعالیم دانسته و برای آن قدر و منزلی هم‌پایه سایر علوم در نظر گرفتند و دانشمندان بزرگی چون فارابی ، ابن‌سینا ، ابوریحان بیرونی و غیاث‌الدین جمشیدکاشانی خود تدریس‌کننده و واضعین این علم بوده‌اند .

در این مقاله نگارنده در نظر دارد ، ابتدا خواننده را با دامنه کار و فراوانی آثار آشنا سازد و سپس از هر موضوعی منابعی را معرفی نماید . در معرفی کتابها مباحث مورد نظر براساس تقسیمات (فصول و ابواب) نویسنده کتاب صورت گرفته و در مواردی که برخی نکات و یا عبارات به نظر نگارنده مفید بوده عیناً نقل شده است و در انتها نیز منابع کتاب‌شناسی معرفی شده آمده است .

دانش‌نامه‌ها و متون ریاضی :

دانشمندان ایرانی از دیرباز با نگارش دانش‌نامه و طبقه‌بندی علوم آشنائی داشته و ظاهراً "کهن‌ترین اثر علمی از این نوع را می‌توان اوستای زرتشت دانست که در آن جدا از مباحث دینی به مسائل علمی نیز اشاره شده است. از اواخر قرن دوم هجری با راهیابی علوم یونانی به ممالک اسلامی، دانشمندان مسلمان نیز به رسم تدوین موضوعاتی که نزد علمای یونانی رواج داشت آشنا شدند و به تدریج دست به تالیف آثاری زدند که در آنها انواع دانشها و صناعات و طبقه‌بندی آنها مورد بحث قرار می‌گرفت و چون این آثار به درخواست، دانش‌پژوهان، افراد طبقه متوسط جامعه و یا امیران و وزرا تدوین می‌شد، جنبه عمومی آنها بیشتر به زبان ساده‌تری نوشته می‌شد و مولفان کوشش می‌کردند که بیشتر از علوم مربوطه به زندگی مردم در آنها یاد کنند. اینک تعداد از این‌گونه آثار معرفی می‌شوند.

احصاء العلوم (قرن چهارم) :

احصاء العلوم کتابی است مختصر و دایره‌المعارف گونه در تعریف و طبقه‌بندی علوم اسلامی و یکی از قدیمی‌ترین و موثرترین طبقه‌بندی است که توسط عالم بزرگ جهان اسلام ابونصر فارابی تدوین یافته است. این طبقه‌بندی بعدها با جزئی تغییر مورد قبول ابن‌سینا (در شفا)، غزالی (در احصاء العلوم الدین)، ابن‌خلدون (در مقدمه) و ابن‌رشد نیز قرار گرفت. فارابی در این کتاب علوم رایج در عصر خویش را چنین طبقه‌بندی می‌کند. ابتدا کلیه علوم را به پنج گروه و سپس هر گروه به چند بخش تقسیم می‌نماید.

۱) علم زبان	۱-۳- علم عدد
۲) علم منطق	۲-۳- علم هندسه
۳) علم تعالیم	۳-۳- علم مناظر
۴) علم طبیعی و الهی	۴-۳- علم نجوم
۵) علم مدنی فقه و کلام	۵-۳- علم موسیقی
	۶-۳- علم اثقال
	۱-۳-۷- علم حیل
	۲-۳-۷- علم حیل عددی

از این طبقه‌بندیها چنین حاصل می‌شود که فارابی حیل هندسی را علم معماری و ساختمان می‌داند و حیل بنا به تعریف فارابی "عبارت از شناختن راه تدابیری که انسان با آن بتواند تمام مفاهیمی را که وجود آنها در ریاضیات با برهان ثابت شده بر اجسام خارجی منطبق سازد"، همچنین فارابی در تعریف علم هندسه، مناظر و اثقال به کاربرد آنها در ساختمان و معماری اشاره می‌کند.

با توجه به مقدمات اشاره شده در بالا، می‌توان این تصور را داشت که علم معماری و ساختمان و همچنین هندسه، مناظر و مرایا و علم اثقال نزد دانشمندان دوره اسلامی مطرح و مورد نظر بوده و چه این دانش از طریق سازمانها و موسسات آموزش رسمی و چه از راه تعلیم خصوصی از نسلی به نسل دیگر

انتقال یافته است .

در این رابطه ، تالیفات زیادی توسط دانشمندان اسلامی صورت گرفته که در آنها موضوعات مورد اشاره به صورت نظری و تئوری مورد بحث قرار گرفته و کمتر به جنبه‌های عملی و کاربردی پرداخته شده است ولی باید توجه داشت که بیشترین استفاده علمی از این آثار توسط معماران ، مهندسان ، مساحان و مجریان کارهای بزرگ ساختمانی و شهرسازی صورت می‌گرفته است . (برای اطلاع از حجم و تنوع موضوع رجوع کنید به فهرست منزوی جلد اول کتب ریاضی) .

● الفهرست ابن ندیم (قرن چهارم) :

"فن دوم از مقاله هفتم در اخبار علما و نام کتابهایی که تصنیف کرده‌اند مشتمل بر اخبار صاحبان تعالیم از مهندسان ، علمای ریاضی و موسیقی و محاسبان و منجمان و سازندگان آلات و اصحاب حیل و حرکات" .

● ترجمه مفاتیح‌العلوم (در طبقه‌بندی و اصطلاحات علوم) قرن چهارم :

فصل اول ، اسامی دفاتر دیوانی : " دروزن ، دفتری است که گزارش مهندس یا نقشه‌بردار و صورت زمین‌های مساحت شده در آن ثبت می‌شود . " صفحه ۶۱ . فصل ششم : " اصطلاحات اندازه‌گیران " صفحه ۶۷ . مقاله دوم ، باب پنجم هندسه . باب هشتم حیل .

● رسائل اخوان الصفا (قرن چهارم) :

مجموعه‌ای دایره‌المعارف گونه شامل ۵۴ رساله درباره علوم و معارف و طبقه‌بندی آنها که در قرن چهارم هجری تالیف شده‌اند . هدف نویسندگان این رسائل نوشتن رسالاتی مختصر و ساده برای آشنا کردن عامه مسلمین به علوم و فنون بخصوص برای افراد با استعداد بوده است . پیروان فرقه اخوان الصفا با نوشتن رسالات و چه با تعلیم خصوصی افراد نقش عمده‌ای در امر آموزش و به‌کارگیری علوم به صورت عملی داشته‌اند و اندیشه‌های آنان در ایجاد و توسعه گروه‌های صنفی شهری بسیار با اهمیت می‌باشد . در میان رسائل آنها ۱۴ رساله ریاضی و ۱۷ رساله طبیعی وجود دارد که مطالعه آنها جهت آشنائی با موضوعات و شیوه‌های آموزشی خالی از فایده نخواهد بود .

● کشف اصطلاحات الفنون :

دانش‌نامه‌ای در تعریف و شرح اصطلاحات رایج در علوم گوناگون از جمله علم معماری و ساختمان .

● مفتاح الحساب (قرن نهم) :

این کتاب در تاریخ معماری ایران از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و از جمله کتب نادری است که مولف آن به‌طور اساسی به جنبه‌های فنی علم معماری و ساختمان پرداخته است . این کتاب در یک مقدمه و پنج مقاله نگارش یافته و مقاله چهارم شامل یک مقدمه و ۹ باب است و باب نهم آن شامل مباحث :

باب نهم "در حجم بناها و عمارات و آن بر سه فصل است . فصل اول ، در حجم و اندازه‌گیری طاق و ارج یا ذکر مثال . فصل دوم ، در طریقه اندازه‌گیری گنبد . فصل سوم ، در طرز اندازه‌گیری و

رسم مقرنس‌ها . "

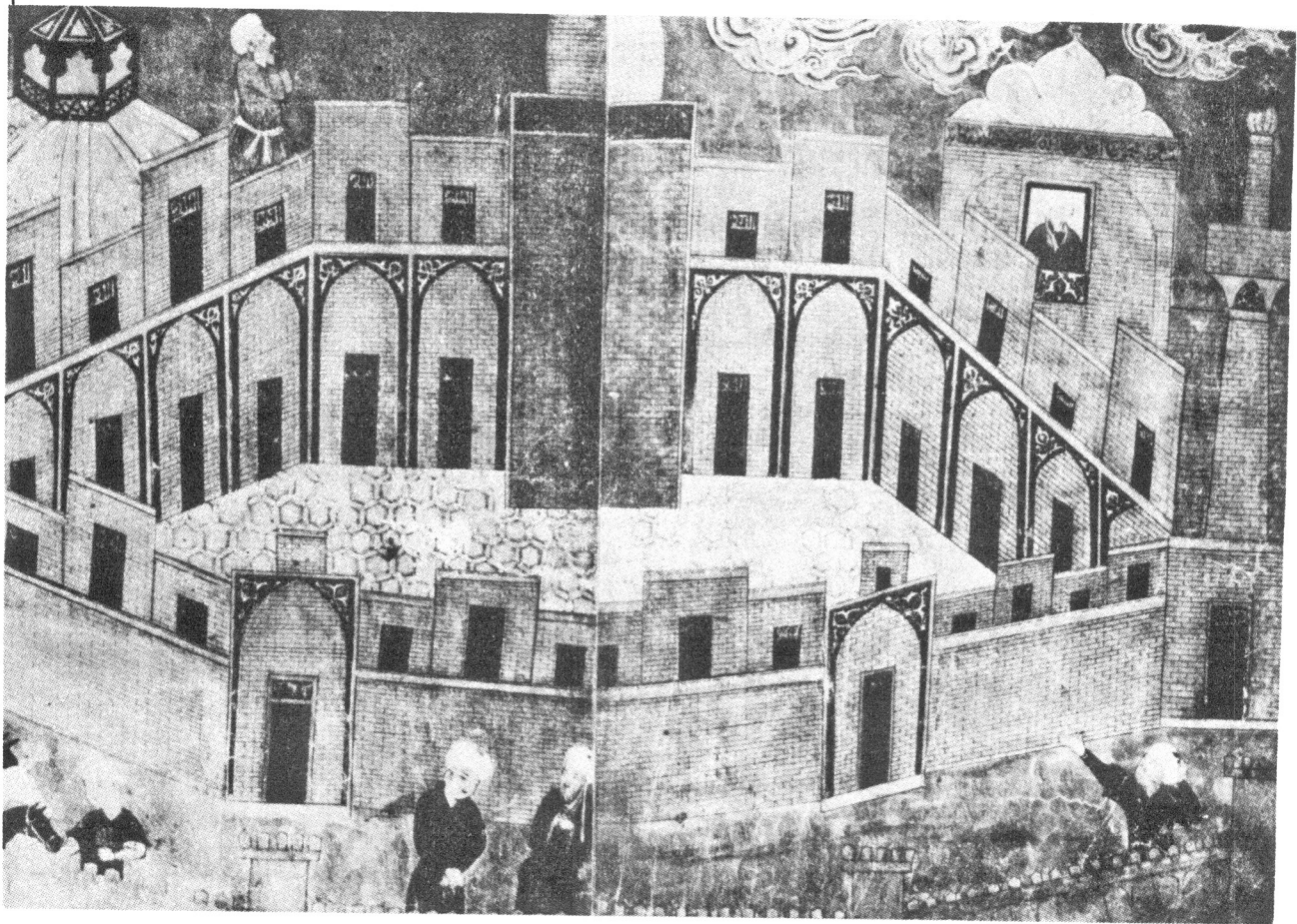
مولف در شروع بحث می‌نویسد ، " در خصوص مساحت ۱۵۰ ابنیه و عمارات که صاحبان فن به جز طاق و ازج نام دیگری ذکر نکرده‌اند ، در صورتی که چنین نیست و ما آنطور که شایسته است درباره آنها و همچنین راجع به قسمتهای دیگر گفت و گو می‌کنیم زیرا احتیاج به محاسبه ساختمانها بیشتر از محاسبه سایر حجم‌ها احساس می‌شود . " (این باب تحت نام رساله طاق و ازج با ترجمه علیرضا جذبی به چاپ رسیده است .)

● مفتاح السعاده و مصباح السیاده (قرن ده) :

کاملترین دانش‌نامه‌ها در طبقه‌بندی انواع علوم و فنون و معرفی استادان چیره‌دست آنها .

● مفتاح المعاملات (قرن پنجم) :

دارای اطلاعات مفید پیرامون نام و اندازه واحدهای اندازه‌گیری ساختمانی و مساحی . " فصل اول در دانستن معنی شماره " فصل ششم " در شمار و مقادیر و مساحت . "

عمارت شب‌غازان تبریز (غازانیه)

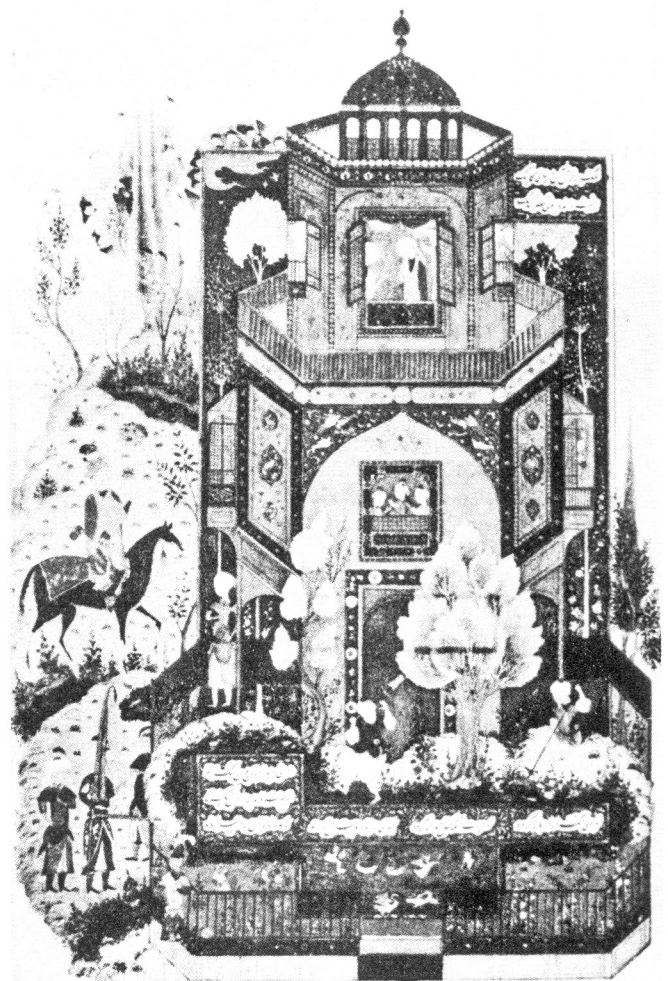
— جامع التواریخ ۸۰۰ هجری

● نتیجه‌الدوله (قرن ده) :

این کتاب شامل سه رساله و دربارہ طرز ساختن ساعت، آسیا و دستگاه روغن‌گشی نوشته شده، ویژگی این کتاب از نظر بحث مورد نظر در بیان چگونگی ساخت دو بنای مسکونی همراه با طرح و نقشه آنها می‌باشد. . . . "فایده طرح این عمارت اگر مختصر سازند، ایوانی می‌باید که پنج ذرع عرض آن باشد در هفت ذرع طول و اگر بزرگتر سازند، هفت ذرع عرض آن باشد در نه ذرع طول و اگر از آن عالی‌تر سازند نه ذرع عرض در ده ذرع طول و مسکن جهت مجاور آن مکان چنانچه طرح آن مصور می‌گردد و بلندی چکه طاق تا سطح زمین به هر یک از این سه طریق ده پانزده می‌باید تا مناسب یکدیگر باشند و مستحسن نمایند، بنا بر آن که معماران و مهندسانی که میانی این معانی وضع کرده‌اند، فرموده‌اند که

نمای درون مسجد
- صفوی سبک تبریز
- دیوان حافظ ۹۴۲ هجری

خسرو در قصر شیرین
- سبک تبریز
- اواخر سده نهم هجری (خسرو شیرین)

در طرح عمارت سه چیز را منظور می‌باید داشت، اول طرح و طراحی، دوم قد و قامت، سیوم عرض و مساحت. . . . صفحه ۶۸ و خاتمه "در شرح این عمارت با غرابت و خصوصیات آن" صفحه ۱۲۲ تا ۱۳۱.

● **نفايس الفنون (قرن هشتم) :**

جلد دوم . "مقاله سوم از قسم دوم در اصول رياضي مشتمل بر چهار فن ، فن اول در علم استقسات كه آن عبارت است از هندسه و مهندس اول ارشميدس بود . . . . صفحه ۲ . جلد سوم "فن دوم ، مقاله پنجم در علم مناظر صفحه ۳۹۳ . جلد سوم ، " فن ششم از مقاله پنجم در علم مساحت " صفحه ۳۹۳ .

● **بواقيت العلوم (قرن ششم) :**

"در علم مساحت" صفحه ۲۴۵ تا ۲۵۵ "بدان كه مساحت پيمودن اجسام باشد چون زمين و درخت و ديوار و آنرا نيز هندسه خوانند و اين كلمه پارسي است و اصلش اندازه بوده است و عرب در زبان خويش آنرا هندسه كرده اند و مساح را مهندس خوانند . . . چون عبدالله طاهر بدين ناحيت رسيد ، جماعتي از بنيان و حفاران شكايه كردند از طول و شمار شاه كه اجرت كارهاي ايشان بدان مي دادند و در آن معني حيفي ظاهري بود و عبدالله طاهر بفرمود تا ميان شمار شاپوري و شمار شاه تفاوت بدانستند ."

● **متون تاريخي :**

● **تاريخ ابن اثير (الكامل ابن اثير) قرن هفتم :**

"ساختن خانه خدا توسط ابراهيم (ع) در مکه "جلد دوم صفحه ۳۵ (پيش از اسلام)

"تجديد بنای کعبه در زمان حضرت رسول (ص) "جلد اول صفحه ۴۰ تا ۴۳"

"بيان افزايش بنای حرم کعبه در سال ۲۶ هجری" صفحه ۱۴۲ جلد سوم

"بيان توسعه مسجد پيغمبر در سال ۲۸ هجری" صفحه ۱۶۶ جلد سوم

"بيان شهرسازی کوفه و بصره" صفحه ۳۵۰ تا ۳۵۴ جلد دوم

مؤلف در اين دو بيان اطلاعات ارزشمندی پيرامون ديده گاههای اعراب و مسلمانان صدر اسلام درباره معماری و شهرسازی در موقع ايجاد اين دو شهر ارائه می دهد . همچنين گفتار او درباره مساجد اين دو شهر كه جزء اولين مساجد دوره اسلامي است ، از نظر نحوه ايجاد بنا و جزئيات ساختمانی آن حائز اهميت می باشد . همچنين به نقش ايرانيان در بنای اين دو شهر اشاره می کند و به شرح عمارتی می پردازد كه به دستور سعد بن ابی وقاص ساخته شده و "مهندس آن عمارت" روزه از مردم همدان است .

"بيان بنای مسجدالحرام و توسعه آن در زمان عمر" جلد دوم صفحه ۳۶۸

"بيان بنای مسجد پيغمبر در مدینه" جلد ششم صفحه ۱۳۶

"بيان آغاز بنای شهر بغداد" جلد ۹ صفحه ۱۹۹ تا ۲۰۲ "منصور باحداث شهر آغاز كرد و آن در سنه ۱۴۰ باهالی شام و كوهستان (اصفهان ، همدان ، دینور) و كوفه و واسط و بصره نوشت كه كارگران و هنرمندان و سازندگان روانه كند همچنين مهندسی و كسانی كه علم هندسه را خوب می دانستند ، به كار گماشت ، دستور داد نقشه شهر ترسیم و اساس حفر و پيريزی شود . . . نخستين كاری كه كرد خطوطی از خاکستر كشيد و ترسیم كرد ، سپس دستور داد كه بر همان خطوط دانه های تخم پنبه بپاشند و آتش بزنند كه خطوط روشن و نمایان شود و چون خطوط روشن و نمایان شد و نقشه و محل ترسیم و هندسه شهر را خوب دید و همه چیز را دانست ، دستور داد كه در همان خطوط كه وضع شهر را ترسیم کرده پي كند و اساس بريزند . . . " جلد ۹ صفحه ۲۱۷ .

"بيان انتقال منصور به شهر بغداد و چگونگی ساختمان آن" چون منصور خواست بغداد را تاسيس

کند با یاران خود مشورت کرد که یکی از یاران منصور خالدین برمک (ایرانی و از رجال خراسان) بود، او هم با احداث آن شهر رای داد و خود نقشه و حدود شهر را ترسیم و معین کرد. "هم‌چنین در این بیان مطالبی درباره مواد و مصالح ساختمانی و ابعاد آنها، میزان دستمزد استادکاران و بنایان و غیره آمده است. جلد ۹ صفحه ۲۱۷ تا ۲۲۰.

● تاریخ الجایتو (قرن هشتم) :

دارای اطلاعات ارزنده در مورد گنبد و شهر سلطانیه (وقایع سال ۷۰۵ صفحه ۴۵).

● تاریخ بخارا (قرن چهارم) :

"ذکر بنای ارگ بخارا" صفحه ۳۲.

"ذکر ریض بخارا" صفحه ۴۸ و "ذکر بنای مسجد جامع بخارا" صفحه ۶۷.

● تاریخ بغداد (قرن پنجم) :

شرح کاملی از شهر بغداد از نظر طرح، نقشه، اماکن، مساجد، قصور و محلات شهر. جلد اول.

● تاریخ بیهق (قرن ششم) :

در مورد شهر بیهق (سبزوار).

● تاریخ بیهقی (قرن پنجم) :

"محرم این سال... امیرمسعود... در کوشک در عبدالاعلی سوی باغ رفت تا آنجا مقام کند. دیوانها آنجا راست کرده بودند و بسیار بناها زیادت کرده بودند آنجا و یکسال که آنجا رفتهم دهلیز درگاه و دکانها همه دیگر بودند که این پادشاه فرمود که چنان دانستی در بناها که هیچ مهندس را کس نشمردی و اینک سرای نو که به غزنین می‌بیند مرا گواه بسنده است و به نیشابور شادیاخ را درگاه و میدان نبود هم کشید به خط خویش، سرائی بدان نیکویی و چند سراپچه‌ها و میدان تا چنان است که هست..." منظور نقشه بنای شادیاخ بر کاغذ است. صفحه ۱۴۹.

● تاریخ پیامبران و شاهان (سنی الملوک الارض و الانبیاء) (قرن چهارم) :

فصل چهارم در "اخبار پادشاهان" در این فصل اطلاعاتی پیرامون شهرهای ایران پیش از اسلام و بنایان آنها نگاشته شده است.

● تاریخ جدید یزد (قرن نهم) :

دارای مطالب فراوان درباره شهر یزد و ابنیه و اماکن آن.

● تاریخ سیستان (قرن پنجم تا هشتم) :

دارای نکات و مطالب فراوان در مورد چگونگی بنای شهر زرنج صفحه ۱ تا ۳۸.

● تاریخ طبرستان (قرن هفتم) :

باب دوم "ابتدای بنیاد طبرستان و بنای عمارت شهرهای وی" صفحه ۵۶ تا ۷۸ "مسجد جامع ساری را به وقت خلافت هارون الرشید، یحیی بن یحیی امیر... بنیاد نهاد و مازیار بن قارن باتمام رسانید و آثار عمارت مازیار بیشتر ظاهر است و گنبد آن چهار در مقابل سرای باوندیان نهاد و ملک سعید ذبویه آن موضع را باغی خرم ساخته بود و به یک جانب میدان و گنبد در میان منوچهرشاه اساس افکند و به عهد اصفهید خورشید گاوپاره خللی یافته بود. مرمت کردند در مقدر هیچ آدمی نیست که از آن عمارت خشتی جدا کند از احکام ریخته که فرموده‌اند" صفحه ۵۹.

شهر آمل... "مهندسان بیامدند و بنیاد شهر بدین موضع که این ساعت مسجد جامع است... چون بنیاد شهر را نهادند باروی شهر از خشت پخته کردند، چنانچه سه هزار سوار هم برفتندی و خندقی ژرف گرداگرد شهر بزدند عمق سی و سه ارش با رش مساحات و عرض یک تیر پرتاب و قعر یک بدست و چهار در بر این حصار نهادند باب جرجان، گیلان، البحر و... خدا نددی و مساحت شهر چهارصد گری زمین... " صفحه ۷۱.

● تاریخ طبری (قرن سوم و چهارم) :

"سخن از بنیاد بصره" جلد ۵ صفحه ۱۷۶۷. "بنیان شهر کوفه" جلد ۵ صفحه ۱۸۴۳.

"سخن از بنیاد بغداد توسط منصور"، جلد ۱۱ صفحه ۴۸۶۷. "سخن از اینکه منصور بغداد را چگونه بنیاد کرد" جلد ۱۱ صفحه ۴۹۱۴.

در این کتاب طبری در شرح وقایع سال ۱۷ هجری به نقش معماران ایرانی در ساخت شهر و مسجد اشاره می‌کند و می‌گوید "سعدین ابی وقاص از روزبه فرزند بزرگمهر پسر ساسان که از معماران خسرو و از دهقانان همدان بود، دعوت کرد که شهر و مسجد (کوفه) را بنا نهد". سپس به شرح بنا توسط روزبه و مواد و مصالح ساختمانی آن می‌پردازد. جلد ۱۱ صفحه ۱۸۴۳ تا ۱۸۵۴.

● تاریخ قم (قرن چهارم) :

دارای مطالب ارزشمند درباره سوابق تاریخی شهر قم، شرح میادین، کوی و برزن، مساجد، حمامات، برج و بارو، مساجد اولیه شهر، سراها، قصرها، پل‌ها و غیره.

● تاریخ گزیده (قرن هشتم) :

درمورد مسجد جامع شهر قزوین و سازندگان آن و سایر مساجد شهر. صفحه ۷۸۱ تا ۷۸۳.

● تاریخ مبارک غازانی (هفتم و هشتم) :

"حکایت دوازدهم در عمارت دولتی پادشاه اسلام" صفحه ۲۰۱ تا ۲۰۷.

"حکایت سیزدهم در ابواب البر که پادشاه اسلام در تبریز و همدان و دیگر ولایات که انشاء واحداث فرموده و موضوعات تربت‌های ایشان" صفحه ۲۰۷ تا ۲۱۶ مولف در این دو حکایت مطالب سودمندی پیرامون سازندگان بناها، نحوه ساختمان عمارت غازانیه تبریز، هزینه ایجاد ساختمان، طرح و نقشه عمارت توسط غازان خان مغول، شرح واحدها و اجزاء مختلف ساختمان بیان نموده است.

● تاریخ نیشابور (چهارم و پنجم) :

دارای مطالب ارزشمند در مورد بافت شهر نیشابور چون : " ذکر بنای قهندژ ، ذکر بنای شهر قدیم ، ذکر محلات شهر ، ذکر مساجد شهر " .

● تاریخ و صاف (قرن هشتم) :

" ذکر رصدخانه مراغه " صفحه ۲۹ درباره محل بنا ، نحوه ساخت و سازندگان آن .
" صادرات افعال سلطانی و تاثر معدلت غازانی صف قبه شام تبریز بستان سرای قصر عادلیه ، ساختن باروی تبریز " صفحه ۲۹۹ .

● تاریخ یزد (قرن نهم) :

دارای اطلاعات فراوان درباره شهر یزد و اماکن آن .

● تذکره نصرآبادی (قرن یازده) .

در اسامی عده‌ای از معماران دوره صفوی صفحه ۳۴۰ و پاره‌ای از واژه‌ها و اصطلاحات معماری .

● ترجمه تاریخ مختصرالدول (قرن هفتم) :

مolf در شرح حالی از ابوعلی بن هیثم مهندس بصری می‌نویسد . " الحاکم فرمانروای مصر شنید که آن مهندس گفته اگر به مصر بودم درباره رود نیل اقدامی انجام می‌دادم که آب آنرا کنترل کند . . . الحاکم از او دعوت به مصر نمود و او به مصر رفت . . . سپس او گروهی از مهندسين و صنعت‌کاران برای کمک به وی در پیاده کردن راهی که به نظرش رسیده بود ، به طرف نیل رفتند . وقتی طول رود نیل را از نزدیک دید و آثار ملت‌های گذشته را که ساکن آن حدود بوده‌اند ، مشاهده کرد ، و ملاحظه نمود که آن آثار در نهایت استحکام و بهترین شکل هندسی و شامل کلیه اشکال مرتفع و نمونه‌های هندسی و تصاویر معجزه‌آسا می‌باشد ، برای او مسلم شد که نظر وی قابل پیاده کردن نیست زیرا چیزی از دانش هندسه بر مردمان پیشین مخفی نمانده که او بخواهد آنرا عملی سازد و اگر امکان عملی شدن بود همان مردمان پیشین آنرا اجرا می‌کردند " صفحه ۲۴۹ تا ۲۵۰ .

● ترجمه تاریخ یمنی (قرن هفتم) :

" مقاله ذکر بنای مسجد غزنه " توسط سلطان محمود غزنوی صفحه ۳۸۶ تا ۳۸۸ . در این مقاله واژه‌هایی درباره معماری و تزئینات بنا وجود دارد .

● جامع جعفری (قرن سیزده) :

دارای مطالب فراوان درباره شهر ، اماکن ، مساجد ، کاروانسرا ، مدارس شهر یزد .

● جامع مفیدی (قرن یازده) :

دارای نکات فراوان درباره شهر یزد و اماکن آن .

● ذکر اخبار اصفهان (قرن پنجم) :

دارای اطلاعات مشروح درباره شهر اصفهان، جلد اول صفحه ۱ تا ۳۴.

● ذیل جامع التواریخ رشیدی :

"ذکر عمارت سلطانیه (زنجان) و بنای قلعه آن" صفحه ۶۷ تا ۶۹.
در این ذکر، تاریخچه بنای شهر، طرح و نقشه، ابعاد و اندازه این عمارت آمده است.

● روضه الصفا (قرن ۱۰) :

"عمارت سلطانیه بامر محمد خدابنده" جلد ۵ صفحه ۴۲۷. "ذکر بنای دارالسلطنه هرات" جلد ۷ صفحه ۵۰۷ تا ۵۲۱. "ذکر بنا کردن شهر فرح آباد" (مازندران توسط شاه عباس صفوی) جلد ۸ صفحه ۴۰۹ تا ۴۱۱ "ذکر بنای تکیه فیض در جوار زاینده رود" جلد ۸ صفحه ۴۸۱.

● شیرازنامه (قرن هشتم) .

"فصل سوم : در شرح بنای شیراز" صفحه ۲۴. "ذکر عمارات سعدبن زنگی" (مسجد جامع و چند بنای دیگر) صفحه ۵۳ تا ۵۴.

● ظفرنامه تیموری (قرن نهم) .

"گفتار در بنای مسجد جامع که حضرت صاحب قران در دارالملک سمرقند احداث فرمود" جلد ۲ صفحه ۱۴۴.

"گفتار در عمارت شهر بیلقان و بنای حصار و حفر خندق آن"

● محاسن اصفهان (قرن ششم) :

دارای مطالب مشروح پیرامون شهر اصفهان.

● مروج الذهب (قرن چهارم) :

"شرح اسکندریه مصر". صفحه ۳۵۹ تا ۳۶۸ "باب سوم ذکرخانه‌های معروف و معبدهای بزرگ آتشکده‌ها و بتخانه‌ها" صفحه ۵۸۷ تا ۶۱۵.

● مقدمه ابن خلدون (هفتم و نهم) :

جلد دوم، باب چهارم، فصل اول تا چهارم "ذکر چگونگی بنای شهرهای بزرگ، معابد باشکوه و ساختمانهای عظیم". فصل پنجم "در اصول وقواعد شهرسازی". فصل ششم "در شرح مساجد و پرستشگاههای بزرگ جهان" چون کعبه، کمک پادشاهان ایران به بنای مساجد. شرح مسجد مکه بیت المقدس و مدینه و نحوه بنای آنها. فصل هشتم "در شرح شهرها و بناهایی که در دوره اسلامی بنا شده‌اند" مولف در این فصل می‌نویسد. "عرب از ملت ایران در کارها یاری جست و صنایع و امور معماری را از آنها اقتباس کرد".

فصل دهم تا بیست و یکم در مبادی ویرانی شهرها، چگونگی توسعه شهرها، مسائل اجتماعی و

● متون جغرافیائی :

● آثارالبلاد و اخبارالبلاد قزوینی (قرن هفتم) :

دارای نکات و اطلاعات فراوان پیرامون شهرهای ایران .

● احسن التقاسیم (قرن چهارم) :

در این کتاب اکثر شهرهای ممالک اسلامی به طور مختصر توصیف شده‌اند ولی درباره شهرهای بغداد ، مروشاهجان ، نیشابور ، جرجان (جرجان گنبدقابوس) اردبیل ، اصفهان ، ری ، همدان ، اهواز ، شوش ، شوشتر ، ارجان ، دارابگرد ، شیراز ، بم اطلاعات مشروح‌تری آمده است .

● البلدان یعقوبی (قرن سوم) :

شرح جامع و کاملی از شهر بغداد از نظر تاریخچه ، سازندگان ، مواد و مصالح ساختمانی شهر ، بناها ، مساجد و محلات شهر صفحه ۱ تا ۲۱ . هم چنین اطلاعات مختصری پیرامون شهرهای ایران .

● الاعلاق نفیسه (سوم و چهارم) :

" بیان کعبه و ساختمان آن ، چگونگی کعبه در عهد ابراهیم (ع) ، بیان حدود کعبه از داخل و خارج با طول و عرض آن ، نورگیرهای آن ، اندازه داخلی آن ، پلکان‌های کعبه . . . وصف ازاره فرودین که در درون کعبه از مرمر نهاده‌اند . وصف ازاره فوقانی کعبه " صفحه ۳۵ تا ۴۷ .
" بیان مسجدالحرام " . شرح جزئیات ساختمانی آن صفحه ۵۵ تا ۶۹ .
" اصفهان از بناهای اسکندر است در زمینی به شکل دایره کامل واقع شده است ، مساحت آنرا احمد بن ابراهیم مشهور به محمد بن ولده اصفهانی مهندس به دست آورده است . . . مساحت شهر دوهزار جریب دهقانی است . . . بر باروی شهر صد برج وجود دارد و شهر چهار دروازه است " صفحه ۱۸۹ تا ۱۹۲ . قصر کنگاور " قصری است از بناهای پیشین و در آن تصاویری از چوب وجود دارد و سقف‌های آن بنا با رنگ‌های الوان تزئین و نقاشی شده است " صفحه ۱۹۷ .

● المسالک والممالک ابن خردادبه (قرن سوم) :

در این کتاب اطلاعات مفیدی پیرامون شهرهای ایران نوشته شده است .

● المسالک والممالک استخری (قرن چهارم) ترجمه فارسی المسالک :

" ذکر آتشکده‌های پارس " صفحه ۱۶۰ . " ذکر شهرهای بزرگ و بناهای معروف پارس " صفحه ۱۱۰ .
" ذکر بناهای پارس " صفحه ۱۳۱ . همچنین اطلاعات بسیار مفیدی پیرامون سایر شهرهای ایران .

● ترجمه مختصرالبلدان ابن فقیه (قرن سوم) :

" در بنای کعبه " صفحه ۹ شهر ارجان صفحه ۱۳ ایوان کسری صفحه ۲۸ . طاق بستان صفحه ۳۲ .

همدان صفحه ۳۵ . مناره سنب نشان همدان صفحه ۷۷ . اصفهان صفحه ۹۷ . ری صفحه ۱۰۵ .

● **تقویم البلدان (قرن هشتم) :**

دارای اطلاعاتی فهرستوار پیرامون شهرها و اماکن ایران و سایر کشورهای اسلامی .

● **جغرافیای حافظ ابرو (قرن نهم) :**

این کتاب در دو جلد نوشته شده و جلد دوم آن دارای اطلاعات فوق العاده ارزشمند درباره شهرهای چهار ربع خراسان بزرگ می باشد . متأسفانه تنها ربع هرات این کتاب توسط بنیاد فرهنگ انتشار یافته است . " در شرح بنائی در هرات آمده است . " از پای تا سر سنگ مرمر و بنائی کوفی و مردبیر معقلی برآورده و یکی استاد قوام الدین که در صنعت طیانی (گچبری) و دیگری را خواجه علی تبریزی ... "

● **حدودالعالم (قرن چهارم) :**

دارای اطلاعات مختصر و بسیار مفیدی درباره شهرهای ایران و ممالک همجوار .

● **سفرنامه ابن بطوطه (قرن هشتم) :**

جلد اول ، درباره مناره اسکندریه ، شهر قاهره و مسجد عمر و عاص در مصر صفحه ۱۲ تا ۳۵ . مساجد ، اماکن و شهرهای سوریه و فلسطین صفحه ۵۴ تا ۱۱۰ . مساجد و شهرهای عربستان و تاریخ بنای آنها صفحه ۱۱۱ تا ۱۹۳ . شهر یزدخواست صفحه ۲۱۵ . نظیره سازی طاق کسری در شیراز توسط شاه ابواسحاق اینجو صفحه ۲۳۶ ، حمامهای بغداد صفحه ۲۱۴ . مسجد جامع تبریز ، شهر مشهد و اطلاعات مختصری پیرامون سایر شهرهای ایران .

● **سفرنامه ابودلف (قرن چهارم) :**

شهر شیز (تخت سلیمان) آذربایجان صفحه ۴۰ و ۵۶ . قلعه سمیران در ناحیه دیلم صفحه ۴۴ ، شهر زور در کردستان صفحه ۵۷ . همچنین دارای توصیف های ارزشمندی پیرامون شهرها و اماکنی چون حلوان ، مرج القلعه کرمانشاه ، طاق بستان ، معبد کنگاور ، همدان ، نهاوند ، دژ کردشیر (دیر گچین یا دیر حص) (نزدیک ری) ، شهرری ، طوس ، نیشابور ، اهواز ، رامهرمز ، پل ایذج (ایذه - مال ابیر) و پل خورزاد (بر روی کارون) .

● **سفرنامه ناصر خسرو (قرن پنجم) :**

قبه الصخره صفحه ۲۹ ، مسجد الاقصی صفحه ۳۴ . مسجد الحرام و بیت کعبه صفحه ۹۶ . مهربان و ارجان صفحه ۱۲۵ . اصفهان صفحه ۱۲۷ . فردوس صفحه ۱۲۱ . قاین صفحه ۱۳۲ و اطلاعات مختصری پیرامون سایر شهرها و ممالک اسلامی .

● **شهرستانهای ایران (اواخر سده ششم میلادی) :**

جزوه کوچکی است درباره شهرهای ایران که در سده ششم میلادی (اواخر دوره ساسانی) تالیف

شده، در این کتاب کوچک نام شهرهای ایران و اوضاع و احوالی که موجب پدید آمدن شهرهای مذکور گردیده و نام بنیان‌گزاران این شهرها ذکر گردیده است.

● **صورة الارض (قرن چهارم) :**

درباره مدائن فصل دوم . شهرهای خوزستان فصل سوم . شهرهای فارس، قلاع و آتشکده‌های آن فصل چهارم . شهرهای کرمان فصل پنجم . شهرهای آذربایجان، فصل ششم . شهرهای جبال (ری، همدان، دینور و غیره) فصل هفتم . شهرهای دیلم و طبرستان فصل هشتم . شهرهای سیستان فصل یازدهم . شهرهای خراسان فصل دوازدهم .

● **عجائب المخلوقات طوسی (قرن ششم) :**

رکن چهارم در بلاد، مساجد، کنیسه‌ها و غیره صفحه ۱۶۲ تا ۳۰۶، از نکات مهم این کتاب به شرح ابعاد و اندازه مساجد بیت‌المقدس، مسجدالحرام، مسجدالنبی و مسجد مدینه است. به‌طور مثال درباره مسجدالحرام می‌گوید: "عمر بن خطاب سراها را بخريد و باز شکافت و آبادان کرد... و ازاره مسجد به رخام بکرد و شرف عالی ساخت به صورت فرشتگان... عرض وی تیر است و چهار ارش و مسجد صد هزار و بیست هزار ارش است در سامان شرق نود و نه ستون و در سامان غربی صد ستون و در سامان شامی (سوریه) صد و بیست و پنج ستون... هر ستونی ده ارش و هیجده در دارد و چهارصد و پنجاه قنديل." .

● **عجائب المخلوقات قزوینی (قرن هفتم) :**

"نظر هفتم باب پنجم در بنا" صفحه ۳۳۳

● **فارس‌نامه ابن بلخی (اوایل قرن ششم) :**

دارای اطلاعات مشروح درباره شهرهای و قلاع فارس. در مورد بنای شهر فیروزآباد چنین نوشته است " ... اردشیر... فیروزآبادکی اکنون هست بنا کرد و شکل آن مدور است چنانک دایره بر پرگار باشد و در میان شهر آنجاکی نقطه پرگار باشد، دکه انباشته برآورده است و نام آن ایران گرده... و بر سر آن دکه سایه‌ها ساخته و میان‌گاه گنبدی عظیم برآورده و آنرا گنبد کیرمان گویند و طول چهار دیوار این گنبد تا زیر قبه آن ۷۵ گز است و این دیوارها از سنگ خارا برآورده و پس قبه عظیم از آجر بر سر آنها نهاده" ... صفحه ۱۳۸.

● **فتوح البلدان (قرن سوم) :**

در مورد نام و تاریخ تصرف شهرهای ایران توسط اعراب در صدر اسلام.

● **معجم البلدان (قرن هفتم) :**

دایره‌المعارف شهرهای ایران و ممالک همجوار براساس حروف الفبا.

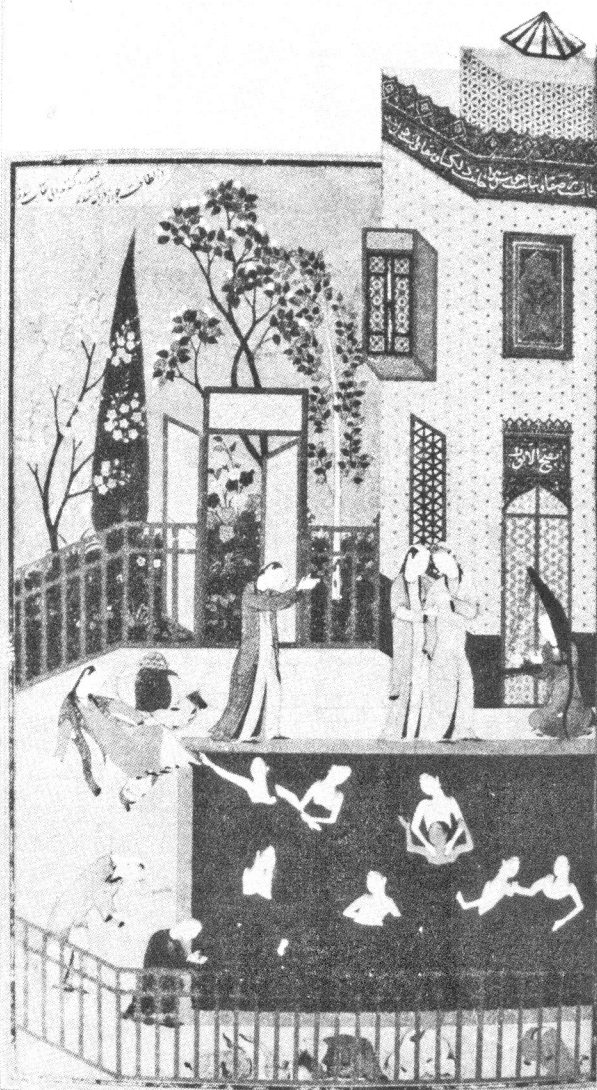
● **نخبه‌الدهر عجایب البر و البحر (قرن هشتم) :**

باب اول "فصل نهم درباره بناهای بزرگ جهان" فصل دهم "در وصف هیاکل صابیان و آتشکده‌های

زرتشتیان". باب هفتم فصل چهارم تا سیزدهم در باب شهرهای ایران در فصل هفتم این باب مولف به شرح ساختمانی یک آسیای بادی در شهر مرنند آذربایجان می‌پردازد که از نظر وی از عجایب جهان بوده و ضمن شرح ساختمان نقشه آنرا هم رسم کرده است.

نزهةالقلوب (قرن هشتم):

شرح مسجدالحرام و مسجدالاقصی صفحه ۱ تا ۱۷. شرح‌های بغداد، انبار، طیسفون، اصفهان، سلطانیه، قزوین، زنجان، همدان، تبریز، شیراز، استخر، قلعه استخر، قلاع فارس، نیشابور، مرو و سایر شهرهای ایران باختصار. مولف اطلاعات فراوانی درباره شهر قزوین ارائه می‌دهد و از معماری به نام امام جمال‌الدین بابویه راقعی نام می‌برد که سازنده باروی شهر بوده است (صفحه ۵۸) و درباره طرح

نمای کوکب و استحمام درحوض

سیک تیموری - پنج کنج نظامی ۹۰۰ هجری

نمای قصر (شاه برتخت)

سیک تیموری - منطق الطیر عطار ۸۸۸ هجری

شهر نیشابور می‌نویسد: "بر شیوه رقعہ شطرنج هشت قطعه در هشت قطعه نهادند و اکاسره را عادت بودی که شهرها را بر شکل جانوران و اشیاء ساختندی. " صفحه ۱۴۸.

● وقف‌نامه‌ها :

در میان وقف‌نامه اطلاعات فراوانی پیرامون بناهای دوره اسلامی بخصوص مساجد و مدارس وجود دارد که به تعدادی از این وقف‌نامه اشاره می‌شود.

● وقف‌نامه ربع رشیدی (هفتم و هشتم) :

دارای نکات فراوانی درباره امور ساختمانی، واژه‌ها و اصطلاحات معماری... "و دیوارها و سقف‌های او از خشت پخته کرده‌اند. چنانکه در وی هیچ چوب نیست... و مسکن او سراچه نقاشی کرده که در دهلز خانقاه برابر مطبخ است. اشکوب زیرین غیربالائین و چون آن سراچه به نقاشی کرده به زمستان که احتیاج باشد به آتش جهت گرم شدن باید که قطعا" در آنجا آتش نکنند، بلکه خانه‌ای که بر صفا دارد از جانب شرقی و در آن صفا است از اندرون به آجر برآورند تا دود درون نیاید... و به آجر یک دیده برآورند... "سراچه‌ها که بر سر درگاه بیرونی ربع رشیدی است و چهار صفا که بر غلام گردش است، متصل فرجاب که روی با مفتح‌الابواب دارد... و شرط چنان است که همه مقسمها نهاده شد و آب به محلات و خانیها و مواضع برده‌ها و حمرها به موجب عبطه و مصلحت ساخته... دستوری روشن مشروح سمتی مفصل بنویسد و پیش متولی باشد و طرح آن بر کاغذ کشیده مصور کرده و در جلد کتاب جامع‌التصانیف رشیدی که به قطع بزرگ نوشته شده... ثبت کند تا همواره معین و مقرر باشد." صفحه ۱۷۷، ۲۷

● جامع‌الخیرات (قرن هشتم) :

دارای نکات تاریخی و اصطلاحات معماری، درباره بناهای شهر یزد.

● کتابچه موقوفات یزد (قرن سیزدهم) :

دارای اطلاعات ارزشمند پیرامون ابنیه و اماکن مذهبی شهر یزد. "باب اول، فصل اول در مساجد فصل دوم مشاهده فصل سوم در مدارس، فصل چهارم در معابر" مسجد جامع کبیر... داخل حصار بلده اول بلده اول بانی آن علاءالدوله کالنجار بوده و بعد از آن رکن‌الدین در سنه ۷۲۴ عمارت کرده و باز دیگر شمس‌الدین بر آن مزید نمود. پس از چندی شاه یحیی مظفری تعمیر کلی فرموده پیشطاق و مناره اتابک اعظم... حاکم یزد ساخته."

● کتب حسبه :

موضوع این کتب احکام حسبت است و حسبت در اصطلاح اداری دوره اسلامی رسیدگی به کلیه امور شهری چون کار، بازار، کوی و برزن، رسیدگی به وضع اصناف، تعیین حدود و وظایف هر صف، صدور پروانه کسب، جلوگیری از تخلفات افراد صنفی و مشاغل (در دوره اسلامی گروه‌های شغلی هر کدام وابسته به صنفی بودند، چون صنف بنایان، درودگران، سفیدکاران و...) بود و عهده‌دار امر حسبت محتسب و یا حاکم شرع بود. در واقع احکام حسبت همانند قوانین و مقرراتی بود که شهرداری‌های

امروز در امور شهر و شهرسازی معمول می‌دارند .

در کتب حسبه می‌توان بااطلاعات ارزشمندی درباره صنف بنایان ، درودگران ، گچ‌کاران و اصناف دیگر ، حدود و وظایف آنها ، سطح آموزش میزان دستمزد ، تخلفات اصناف ، قوانین شهری چون کوی و برزن ، سد معبر ، نحو ایجاد بنا و بسیاری نکات دیگر دست یافت .

در کتاب معالم القریه فی احکام حسبه بیش از ۷۰ نوع صنف معرفی و حدود وظایف آنها مشخص شده است . برای اطلاع بیشتر رجوع کنید به کتاب معالم القریه و مقدمه آن ، همچنین به کتاب اصناف دوره عباسی و لغت‌نامه دهخدا ذیل لغت حسبه .

● متون ادبی :

در میان آثار ، بسیاری از نویسندگان و شاعران نکات و مطالب فراوانی به صورت نظم و نثر پیرامون شهرها و بناهای ایران وجود دارند که در ذیل به تعدادی از آنها اشاره می‌شود .

اصفهان و طاووس‌خانه آن (قرن ۱۱ و ۱۲)

شامل چند متن در توصیف شهر اصفهان و بناهای آن از نویسندگان و شاعران مختلف که در میان آنها نوشته‌های ملاحظه‌ای در شناخت شهر اصفهان و اسامی محلات شهر ، آقا میرمحمد منصور عاشق سمنانی در شناخت شهر اصفهان عمادالدوله میرزا محمد ظاهر نصرآبادی در تعریف عمارت باغ بلبل یا هشت‌بهشت ، عبدالله ثانی بهشتی در وصف دولت‌خانه و قیصریه ، حمام و بازار اصفهان و چهارباغ از اهمیت برخوردارند .

● خمسه نظامی (هفت‌پیکر) (قرن ششم و هفتم) :

"در صفت شمار و ساختن قصر خورنق" ۱ صفحه ۵۸ تا ۶۸ (ابیات شاعر در توصیف بنای فوق دارای نکات جالبی است .)

● دوحه‌الازهار و روضه‌الصفات (قرن دهم) :

دو کتاب فوق قسمتی از خمسه سوم عبدی‌بیک^۲ می‌باشد که در تاریخ معماری ایران از ارزش والاّی برخوردار است . اگرچه در بسیاری از آثار ادبی ایران نویسندگان و شعرا مطالب و اشعاری در شرح و توصیف ابنیه و اماکن گفته و سروده‌اند ، اما خمسه سوم عبدی‌بیک از نظر حجم ، مضمون و شکل گفتار با کار دیگران تفاوت بسیار دارد . عبدی‌بیک در این خمسه مجموعه بناهای دوره شاه طهماسب صفوی را در شهر قزوین به صورت منظومه وصف نموده و ابیات او دارای نکات ارزنده درباره معماری ساختمانها ، واژه‌ها و اصطلاحات و تزئینات بناها است .

● شاهنامه فردوسی (۴۰۰ هجری) :

"آتشکده ساختن لهراسب ببلخ" جلد ۳ صفحه ۱۲۷۱ "آباد کردن نوشین روان شهرزیب خسرو را" جلد ۵ صفحه ۲۰۳۴

● گرشاسب‌نامه (قرن پنجم) :

"شگفتی دیگر بت‌خانه" صفحه ۱۹۳ تا ۱۹۹ "ساختن شهر رزنج صفحه ۲۳۶ تا ۲۳۷"

چو بگذاشت از این کار ماهی فره
 ز اخترشناس و مهندس شمار
 بیامد نزدیک آب زره
 بروم به هند آنکه بهر نامدار
 که در کار ناسود روزی زرنج
 میانش دژی سر بیه برکشید
 ز گل باره‌ای گردش اندریشد
 "رفتن گرشاسب به ساختن سیستان و اتمام آن" صفحه ۲۶۷ تا ۲۶۹.

● **نامه غیاث‌الدین جمشید کاشانی (مؤلف کتاب مفتاح‌الحساب) (قرن نهم):**

از این دانشمند و معمار ایرانی نامه‌ای که خطاب به پدرش بود، باقی مانده است که محتوی آن نشان می‌دهد وی عامل اصلی در ایجاد بنای رصدخانه سمرقند بوده و اطلاعات کاملی نیز از رصدخانه مراغه داشته است. وی در این نامه نحوه ساخته شدن رصدخانه را توسط خودش برای پدرش توضیح می‌دهد. متن این نامه در کتاب علم و تمدن در اسلام تألیف سیدحسین نصر چاپ شده است.

● **آثار نقاشان و مینیاتورسازان:**

در میان آثار نقاشان و مینیاتورسازان می‌توان تصاویر و نقاشی‌های متعددی از بناها و اماکن دوره اسلامی را مشاهده کرد که توسط محررین و یا نقاشان زینت‌بخش متون ادبی و تاریخی شده‌اند که از جمله می‌توان به مینیاتورهای نسخ خطی شاهنامه فردوسی، خمسه نظامی، دیوان حافظ، عجایب‌البلدان قزوینی و دیگر نسخه‌ها اشاره کرد.

به‌طور مثال در نسخه اصلی جامع‌التواریخ رشیدی یک مینیاتور ساختمان بزرگی را نشان می‌دهد که همان مجموعه بنای غازانیه^۱ تبریز است و ظاهراً^۲ این مینیاتور توسط نقاشی که برای غازان خان کار می‌کرده است، تهیه شده و به‌قول آندره‌گذار^۲ نقاش نمی‌توانسته چیزی جز آنچه که می‌دیده است، نقاشی کند.

● **نسخه‌های خطی چاپ نشده:**

در میان نسخه‌های خطی نیز کتب فراوانی در رابطه با موضوع مورد بحث وجود دارد که به‌تعدادی از آنها اشاره می‌شود.

● **اعمال ابی‌بکر خلیل:**

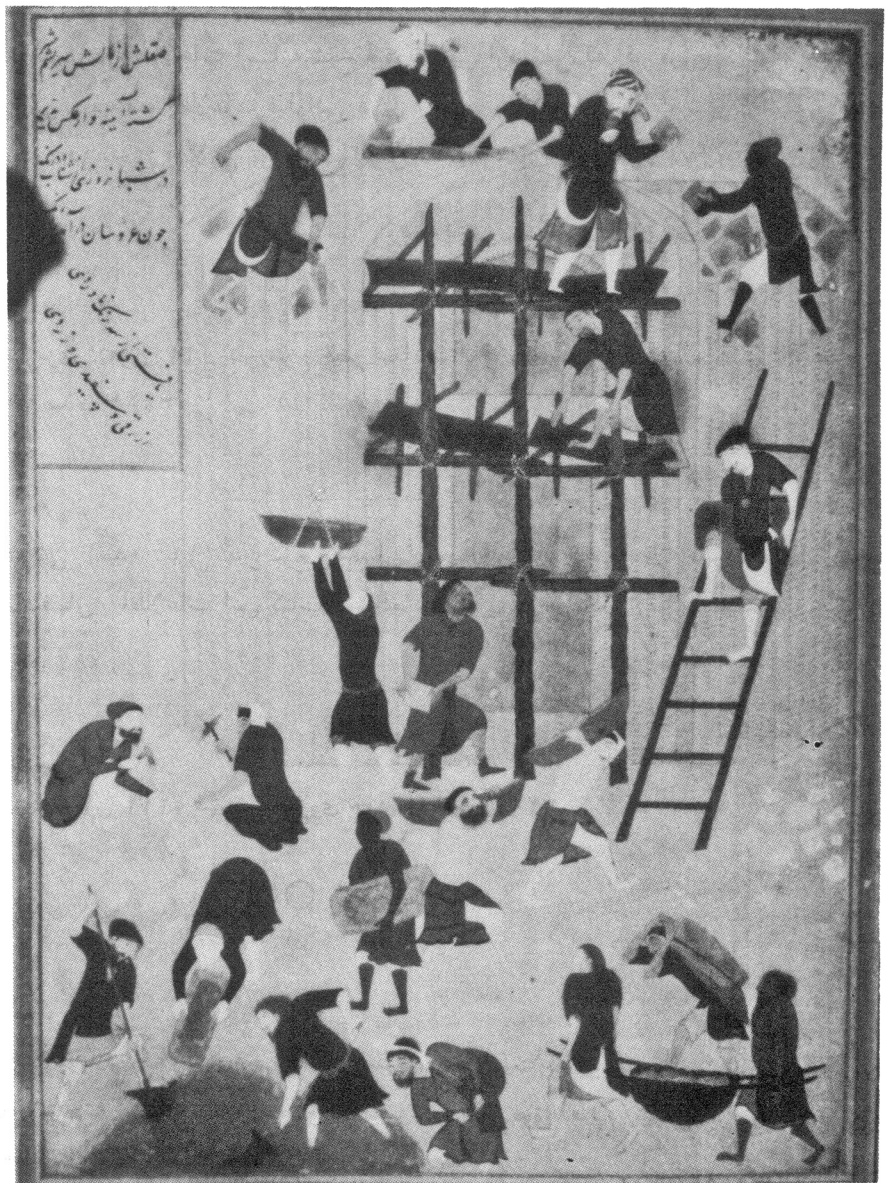
در اندازه‌گیری قوس‌ها و قوائین انعکاس. فهرست منزوی جلد ۱ صفحه ۱۲۶.

● **تاریخ چهل‌ستون اصفهان:**

تألیف بدیع‌الزمان نصرآبادی (قرن ۱۳) فهرست منزوی جلد ۴ صفحه ۲۷۰۳.

● **ترجمه کتاب تجارت:**

تألیف ابوالوفا محمد بوزجانی (قرن ۴) در شرح ابزار و آلات مهندسی فهرست منزوی جلد ۱ صفحه ۱۵۰.

احداث قصر خورنق - سبک تیموری - پنج گنج نظامی ۹۰۰ هجری

● دره‌المساحه:

تالیف غیاث‌الدین علی سپاهانی (قرن ۹). کتابی برای تعلیم علم معماری که به درخواست نظام‌الدین درویش علی وزیر برای تعلیم معماری به‌نام شهاب‌الدین خواجگی و به‌نام ابوالفتح سلطان محمود غازی (تیموری ۸۹۹-۹۰۰ ه.ق) در یک مقدمه در اصول مساحت و چهار مقاله در مساحت سطوح مستوی، سطوح کروی، سطوح نامنظم و سطوح اجسام جامد و یک فاتحه و چند قاعده نوشته شده است. فهرست منزوی جلد اول صفحه ۱۷۰.

● دستورالملوک:

تالیف محمدرفیع انصاری (قرن ۱۲). درباره شهر اصفهان، شرح مشاغل چون معماران مساحان و غیره. فهرست منزوی جلد ۲ (۲) صفحه ۱۶۰۶.

صريح الملك (قرن ۱۰ و ۱۱):

نام چهار وقفنامه درباره موقوفات آستانه شيخ صفي الدين اردبيلي که در قرون ۱۰ و ۱۱ هجري نوشته شده‌اند. در اين وقفنامه اطلاعات فراواني درباره ابنيه و اماکن و محلات شهر اردبيل وجود دارد. اين چهار نسخه در بخش اسلامي موزه ملي ايران با شماره‌هاي ۳۷۱۹، ۳۷۱۸، ۳۷۰۳ و ۴۳۲۴ نگهداري مي‌شود.

گلزار سعادت آباد:

تاليف تاثير تبريزي (قرن ۱۱) در شرح قصر سعادت‌آباد و ديگر کاخهاي سلطنتي اصفهان. فهرست منزوي جلد ۴ صفحه ۳۰۶۹.

وصف اصفهان:

تاليف ملا عطاهراتي (سده ۱۱) در شرح اصفهان، محلات شهر، حمامها، قهوه‌خانهها و شرح بسياري از بناهاي اصفهان. اطلاعات اين کتاب فوق‌العاده با ارزش مي‌باشد. فهرست منزوي جلد ۵ صفحه ۳۶۵۰.

وصف چهل ستون:

تاليف عليقلي بيگ (قرن ۱۱). فهرست منزوي جلد ۴ صفحه ۳۲۹۷.

زيرنويس:

- ۱- خورنق قصر بسيار زيبائي بود در کنار شهر حيره و در مقابل رود فرات که توسط سنمار معمار رومي براي اقامت زمان کودگي بهرام‌گور ساخته شده بود. کتاب مورد اشاره مينياتور فوق‌العاده زيبائي نيز وجود دارد که نحوه ساخته شدن قصر را توسط سازندگان نشان مي‌دهد.
- ۲- عبيدبيگ (خواجه زين‌العابدين علي (نویدی) عبيدبيگ شاعر و مورخ ايراني متولد ۹۲۱ ه.ق در تبريز و متوفي به ۹۸۸ در اردبيل که مدت‌ها در شهر قزوین و در ديوان خانه شاه طهماسب به‌کار اشتغال داشته است. از اين شاعر و مورخ آثار متعددي به‌جاي مانده که از جمله آنها دو کتاب مورد اشاره است.
- ۱- غازانیه يا شنب غازان مجموعه بنائي بود شامل آرامگاه غازان خان مغول، مسجد و مدرسه در غرب شهر تبريز که در سال ۷۰۲ ه.ق به‌پايان رسيد و اکنون اندکي از ويرانه‌هاي آن باقي است.
- ۲- هنر ايران، تاليف آندره‌گدار، ترجمه بهروز حبيبي، تهران، دانشگاه ملي ايران، ۱۳۵۸. صفحه ۴۳۰ و ۴۳۱.

- آثار البلاد و اخبار العباد ، زکریا محمد قزوینی ، بیورت ۱۳۸۰ .
- احسن التقاسیم فی معرفته الاقالیم . ابو عبدالله مقدس ، ترجمه علینقی منزوی . تهران ، شرکت مولفان و مترجمان ، ۱۳۶۱ .
- احصاء العلوم ، ابونصر فارابی ، ترجمه حسین خدیو جم . تهران ، بنیاد فرهنگ ایران ، ۱۳۴۸ .
- اصفهان و طاووسخانه آن ، بهکوش محمدتقی دانش‌پژوه . نشریه فرهنگ ایران زمین جلد ۱۸ .
- اصناف دوره عباسی ، صباح ابراهیم سعیدالشیخی ، ترجمه دکتر هادی عالم‌زاده . تهران ، مرکز نشر دانشگاهی ، ۱۳۶۲ .
- البلدان ، احمد بن یعقوب (ابن واضح یعقوبی) ترجمه محمد ابراهیم آیتی . تهران ، بنگاه ترجمه و نشر کتاب ، ۱۳۶۵ .
- الاعلاق نفیسه ، ابن رسته ، ترجمه و تعلیق حسین فره‌چانلو . تهران ، انتشارات امیرکبیر ، ۱۳۶۵ .
- الفهرست محمد بن اسحاق ندیم ترجمه رضا تجدد . تهران ، انتشارات ابن‌سینا ، ۱۳۴۳ ، چاپ اول .
- المسالک و الممالک ، ابواسحق ابراهیم استخری بهکوش ایرج افشار . تهران ، بنگاه ترجمه و نشر کتاب ، ۱۳۴۰ .
- المسالک و الممالک ، ابن خردادبه ، لیدن ، مطبعه بریل ۱۳۰۶ .
- تاریخ ابن‌اثیر ، ابن‌اثیر ، ترجمه سید حسن سادات ناصری و عباس خلیلی و ابوالقاسم حالت . تهران ، موسسه علمی بی‌تا .
- تاریخ الجایتو . ابوالقاسم عبداللہ بن محمد کاشانی . به‌اهتمام مهین هملی . تهران ، بنگاه ترجمه و نشر کتاب ، ۱۳۴۸ .
- تاریخ بخارا ، ابوبکر نرشخی ، بهکوش مدرس رضوی . تهران انتشارات طوس ، ۱۳۶۳ ، چاپ دوم .
- تاریخ بغداد ، خطیب بغدادی . مصر ، ۱۹۳۱ .
- تاریخ بیہقی ، ظہیرالدین ابوالحسن . . . بیہقی ، بہ‌تصحیح احمد بہمنیار ، تهران ، ۱۳۱۷ .
- تاریخ بیہقی (تاریخ مسعودی) شیخ ابوالفضل محمد بیہقی ، بہ‌اهتمام دکتر غنی و دکتر فیاض ، تهران ، ۱۳۲۴ .
- تاریخ پیامبران و شاهان (سنی الملوک الارض والانبیاء) حمزہ بن حسن اصفہانی ، ترجمه جعفر شعار . تهران انتشارات بنیاد فرهنگ ایران ، ۱۳۴۶ .
- تاریخ جدید یزد ، احمد بن حسین بن علی کاتب ، یزد ، چاپخانه گلہبا ، ۱۳۱۷ .
- تاریخ سیستان ، بہ‌تصحیح ملک‌الشعرا بہار . تهران . موسسه خاور ، ۱۳۱۴ ، چاپ اول .
- تاریخ طبرستان ، بہاء‌الدین محمد بن حسین بن اسفندیار کاتب بہ‌تصحیح عباس اقبال . تهران ، چاپخانه مجلس ، بی‌تا .
- تاریخ طبری ، محمد بن جریر طبری ، ترجمه ابوالقاسم پابندہ ، تهران ، انتشارات اساطیر ، ۱۳۶۲ .
- تاریخ قم ، حسن بن محمد قمی ، ترجمه حسن بن علی عبدالملک قمی ، بہ‌تصحیح و تحشہ سید جلال‌الدین طہرانی . تهران ، انتشارات طوس ، ۱۳۶۱ .
- تاریخ گزیدہ ، حمدالہ مستوفی ، بہ‌اهتمام عبدالحسین نوائی . تهران ، انتشارات امیرکبیر ، ۱۳۶۲ ، چاپ دوم .

- تاریخ مبارک غازانی، رشیدالدین فضل‌اله بهکوش کارل‌یان. انگلستان. ۱۹۴۰.
- تاریخ نیشابور، حاکم نیشابوری (ابوعبداله محمدابن عبداله نیشابوری) بهکوش بهمن کریمی. تهران
ابن‌سینا، بی‌تا.
- تاریخ وصاف، وصاف‌الحضره، بهکوش عبدالحمید آیتی. تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۶.
- تاریخ یزد، جعفر بن محمد بن حسن جعفری بهکوش ایرج افشار، تهران، بنگاه کتاب، ۱۳۳۸.
- تذکره نصرآبادی، محمد طاهر میرزا نصرآبادی اصفهانی به‌تصحیح وحید دستگردی. تهران، ۱۳۱۷.
- ترجمه تاریخ مختصرالدول، ابن‌عبری، ترجمه محمدعلی تاج‌پور و حشمت‌اله ریاضی. تهران، انتشارات
اطلاعات، ۱۳۶۴.
- ترجمه تاریخ یمنی، ابوشرف ناصح جربادقانی، بهکوش جعفر شعار، تهران بنگاه ترجمه و نشر کتاب،
۱۳۴۵.
- ترجمه مختصرالبلدان، ابن‌فقیه (ابوبکر احمد بن محمد بن اسحاق همدانی) ترجمه، ح، مسعود. تهران
بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹.
- ترجمه مفاتیح‌العلوم، کاتب خوارزمی، ترجمه حسین خدیوچم. تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۷.
- تقویم البلدان، ابونصر، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹.
- جامع‌الخیرات، بهکوش ایرج افشار، نشریه فرهنگ ایران زمین، جلد ۹ تهران، ۱۳۴۰.
- جامع جعفری، محمد جعفر بن حسین نائینی، بهکوش ایرج افشار. تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۳.
- جامع مفیدی، محمدجعفر بن نجم‌الدین محمود بافقی مستوفی یزدی، بهکوش ایرج افشار، تهران،
۱۳۴۲.
- جغرافیای حافظ ابرو، قسمت ربع خراسان بهکوش مایل هروی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹.
- حدودالعالم، بهکوش منوچهر ستوده، تهران، کتابخانه طهوری، ۱۳۶۲.
- خمسه نظامی (هفت‌پیکر)، نظامی گنجوی، بهکوش وحید دستگردی، تهران، مطبعه ارمغان، ۱۳۱۵.
- دوحه‌الازهار و روضه‌الصفات، عبدی‌بیک، بهکوش ابوالفضل رحیموف و علی تبریزی، مسکو، آکاری،
علوم آذربایجان شوروی، ۱۹۷۴.
- ذکر اخبار اصفهان، امام حافظ‌ابی‌نعیم... اصفهانی، لیدن، ۱۹۳۴.
- ذیل جامع‌التواریخ رشیدی، حافظ ابرو، به‌اهتمام خانابا بیاتی، تهران انجمن آثار ملی، ۱۳۵۰.
- رساله طاق و ازج، غیاث‌الدین جمشید کاشانی، ترجمه علیرضا جذبی، تهران انتشارات سروش، ۱۳۶۶.
- رسائل اخوان‌الصفا و خلان‌الوفا به‌اتمام ملک‌الکتاب شیرازی، بمبئی، ۱۳۰۱، کلهنو، ۱۳۰۴.
- روضه‌الصفا (تاریخ)، میرخواند، تهران، انتشارات مرکزی، خیام پیروز، ۱۳۳۸.
- سفرنامه ابن بطوطه، ابن بطوطه، ترجمه علی موحد، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۸.
- سفرنامه ابودلف، ابودلف ترجمه سید ابوالفضل طباطبائی، تهران، انتشارات فرهنگ ایران زمین.
- سفرنامه ناصر خسرو، ناصر خسرو قبادیانی، بهکوش نادر وزین‌پور. تهران، کتابهای حبیبی، ۱۳۵۰.
- شاهنامه فردوسی، ابوالقاسم فردوسی، بهکوش محمد دبیر سیاقی. تهران، چاپخانه علمی، ۱۳۴۴.
- شهرستان‌های ایران، صادق هدایت، مجله مهر سال هفتم شماره ۱، ۲ و ۳.
- شیرازنامه، ابوالعباس احمد... زرکوب شیرازی، به‌تصحیح بهمن کریمی تهران، مطبعه، روشنائی.
- شهرستانهای ایران، دکتر احمد تفضلی شهرهای ایران جلد ۴. بهکوش محمدیوسف کیانی جهاد دانشگاهی
۱۳۶۸

- صوره الارض، ابن حوقل، ترجمه جعفر شعار. تهران. بنياد فرهنگ ايران، ۱۳۴۵.
- ظفرنامه، شرف الدين على يزدى، بهكوش محمد عباسى. تهران. انتشارات اميركبير، ۱۳۳۶
- عجائب المخلوقات، زكريا محمد قزوينى بهكوش نصراله سبوحى. تهران چاپخانه مركزى ناصر خسرو، بى تا.
- عجائب المخلوقات، محمد بن محمود بن احمد طوسى، بهاهتمام منوچهر ستوده. تهران، بنگاه ترجمه و نشر كتاب، ۱۳۴۵.
- علم و تمدن در اسلام، سيد حسين نصر به ترجمه احمد آرام. تهران، انتشارات خوارزمى، ۱۳۵۹.
- فارس نامه ابن بلخى، ابن بلخى، بهكوش گاي لسترنج. كمبريج، ۱۹۲۱.
- فتوح البلدان، احمد بن يحيى، بلادزى، ترجمه آذرتاش آذرنوش، تهران، بنياد فرهنگ ايران، ۱۳۴۶
- فهرست نسخه هاى خطى فارسى، احمد منزوى، ۶ جلد. تهران انتشارات موسسه فرهنگى منطقه اى، كتابچه موقوفات يزد، عبدالوهاب طراز، بهكوش ايرج افشار، نشر به فرهنگ ايران زمين جلد ۱۰ تهران ۱۳۴۱.
- كشف اصطلاحات الفنون، مولوى محمد تهانوى، كلكته، ۱۸۶۲، تهران، ۱۳۴۶.
- گرشاسب نامه، ابونصر على ابن احمد طوسى، بهاهتمام حبيب يغمائى، تهران، چاپخانه بروخيم، محاسن اصفهان، مافروخى، بهكوش سيد جلال الدين طهرانى، تهران، مطبعه مجلس، بى تا.
- مروج الذهب و معادن الجوهر، ابوالحسن مسعودى، ترجمه ابوالقاسم پابنده، تهران، بنگاه ترجمه و نشر معالم القريه فى احكام الحسبه (آئين شهردارى) ابن اخوه، ترجمه جعفر شعار، تهران، بنگاه ترجمه و نشر كتاب، ۱۳۶۰.
- معجم البلدان، ياقوت حموى، بيروت، ۱۹۶۸.
- مفتاح الحساب، غياث الدين كاشانى، تهران، چاپ سنگى، ۱۳۰۶.
- مفتاح السعاده و مصباح السياهه، طاش كبرى زاده، رجوع كنيد به علم و تمدن در اسلام تاليف سيد حسين نصر.
- مفتاح المعاملات، محمد ايوب طبرى، بهكوش محمد امين رياحى، تهران، بنياد فرهنگ ايران، ۱۳۴۹
- مقدمه ابن خلدون عبدالرحمان، ابن خلدون، ترجمه پروين گنابادى، تهران، بنگاه ترجمه و نشر كتاب نامه غياث الدين جمشيد كاشانى رجوع كنيد به علم و تمدن در اسلام سيد حسين نصر.
- نتيجه الدوله، محمد حافظ اصفهانى، به تصحيح تقى بينش، تهران، بنياد فرهنگ ايران، ۱۳۵۰.
- نخبه الدهر فى عجائب البر والبحر، شمس الدين محمد بن ابى طالب انصارى دمشقى، ترجمه حميد طبيبان. تهران، فرهنگستان، ادب و هنر ايران، ۱۳۵۷.
- نزهه القلوب. حمداله مستوفى بهكوش گاي لسترنج، ليدن، ۱۹۱۳.
- نفايس الفنون، شمس الدين محمد بن محمود عاملى، به تصحيح سيد ابراهيم ميانجى. تهران، كتابفروشى اسلاميه، ۱۳۷۹ هـ.ق.
- وقف نامه ربع رشيدى، رشيد الدين فضل اله بهكوش مجتبى مينوى و ايرج افشار، تهران، انجمن آثار ملي، ۱۳۵۰.
- بواقيت العلوم و درارى النجوم، به تصحيح محمد تقى دانش پزوه، تهران، بنياد فرهنگ ايران، ۱۳۴۵.